

1. Ворожбитова А. А. «Этическое» и «эстетическое» в структуре литературной личности как детерминанте лингвориторической организации текста. Этика и социология текста: Сб. ст. научно-методического семинара «ТЕХТУС». Вып.10 / Под ред. д-ра филол. наук проф. К. Э. Штайн. Санкт-Петербург — Ставрополь, 2004. 2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. К., 1997. 3. Груба Т. Формування національно-свідомої мовної особистості у процесі вивчення української мови // Формування громадянського суспільства в контексті Європейської інтеграції: Зб. наук. пр. Рівне, 2005. С. 153–156. 4. Ильенко С. Г. Возвращаясь к концепции образа автора В. В. Виноградова // Русистика: лингвистическая парадигма конца XX века: Матер. науч. конф., посвящ. 80-летию филол. ф-та РГПУ им. А. И. Герцена и 75-летию проф. С. Г. Ильенко (Санкт-Петербург, 17–19 ноября 1998 г.). СПб., 1999. С. 41–43. 5. Нікітіна А. Актуалізація категоріальних понять тексту як важливий чинник формування мовної особистості // Зб. наук. пр. Педагогічні науки. Херсон, 2002. Вип. 31. С. 61–65. 6. Омельчук С. Формування мовленнєво-комунікативних умінь у процесі вивчення синтаксису (лінгводидактичний аспект) // Дивослово, 2006. № 9. С. 2–6. 7. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: От деятельности к личности: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2005. 8. Соціально-політичний словник-довідник / За ред. проф. М. П. Іщенка. Черкаси, 1999. С. 158–159. 9. Шумарова Н. Мовна компетенція особистості: соціопсихолінгвістичний аспект. Автореф. дис. ... докт. філол. наук. К., 1994. 10. Этика и социология текста: Сб. ст. научно-методического семинара «ТЕХТУС». Вып.10 / Под ред. д-ра филол. наук проф. К. Э. Штайн. Санкт-Петербург–Ставрополь, 2004.

УДК 655:377] (09) (477.83/.86)

О. В. Палюх

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДРУКАРСЬКОЇ СПРАВИ У ГАЛИЧИНІ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

Розглянуто історію заснування, засади організації та діяльності шкіл друкарської справи Кракова та Львова, створених з ініціативи та за підтримки місцевих професійних спілок друкарів, власників друкарень і літографій.

The history of establishment, the basic points of organization and activity of typography schools of Krakiv and L'viv, which were founded from the initiative and thanks to the support of regional professional printers' unions, the owners of printing houses and lithographs, is examined.

Однією з цікавих, проте маловисвітлених сторінок на тлі книгодрукування та професійної освіти України досі залишається діяльність на її теренах перших навчальних закладів поліграфічного профілю. Останнім часом значна увага дослідників зосереджена на вивченні історії та досвіду роботи Художньо-ремісничої учбової майстерні друкарської справи міста Києва, що була створена за підтримки громадськості, зокрема власників місцевих друкарень у 1903 р. Проблема організації, діяльності, а також персоналіям окремих її діячів присвячено ряд публікацій Л. Парійської [1, 2], С. Петрова [3], І. Ходак [6].

Однак про існування приблизно у ці ж роки на галицьких землях шкіл, що готували кадри для поліграфічних підприємств краю, відомо на сьогодні небагато. В окремих дослідженнях, здійснених в основному польськими науковцями (Є. Кравчик [11], Я. Совінський [21], Г. Тадеусевич [24]) епізодично згадується або частково висвітлюється діяльність школи книгодрукування у Кракові. Про наявність аналогічного навчального закладу у Львові не повідомляють ні сучасні публікації польських учених, ні споріднені за тематикою розвідки українських дослідників, наприклад Б. Ступарика [4] та Г. Субтельної [5].

Відсутність на цей час цілісного дослідження, присвяченого розвитку фахового шкільництва з друкарської справи Галичини, зумовлює новизну та актуальність представлених нами матеріалів.

Метою нашої розвідки є розгляд історії створення, засад організації та функціонування навчальних закладів поліграфічного профілю Кракова та Львова на початку ХХ ст.

Джерелознавчу базу дослідження складають звіти Крайової Шкільної Ради, Шкільного Відділу м. Львова, школи книгодрукування м. Кракова, що зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаніка НАН України та Науковій бібліотеці Львівського національного університету ім. І. Франка. Діяльність цих навчальних закладів висвітлена також у публікаціях фахового органу галицьких друкарів «Ognisko». Знайдено архівні матеріали, що стосуються організації навчального процесу у школах, зокрема у ф. 178 (Крайова Шкільна Рада, м. Львів) та у ф. 165 (Крайовий комітет, м. Львів) ЦДА м. Львова.

Обидві навчальні установи друкарської справи, і краківська, і львівська, належали до нижчого типу, проте найчисельнішої групи технічного шкільництва Галичини — доповнюючих промислових шкіл. Розвиток цих шкіл, де у вечірній час проводились заняття для учнів, челядників, розпочався ще у 80-х роках ХІХ ст. Метою доповнюючих шкіл було надання учням та ученицям промислових, торговельних підприємств теоретичних і, наскільки можливо, практичних відомостей у промислово-художньому, технічному і торговельному напрямі, які могли їм знадобитись для якісного виконання своїх професійних обов'язків та сприяти збільшенню їхнього заробітку [10, с. 3].

Типова доповнююча школа структурно складалась з двох класів та поєднувалась з народною школою. Згідно засад організації ці навчальні заклади могли бути загальнопідготовчого та спеціалізованого напрямку. Переважали заклади загальнопідготовчого характеру, що зумовлювалось проблемами утримання та фінансування шкіл, підбором педагогічних кадрів, особливо для викладання фахових дисциплін [26, с. 10].

На початку ХХ ст. у Кракові та Львові діяло сумарно близько 20 таких шкіл. До заснування профільних шкіл друкарської справи учні складачів, друкарів, літографів, словолитників були «розпорашені» по різних доповнюючих промислових школах, де вони навчались разом з термінаторами інших спеціальностей.

Необхідність теоретичного навчання з друкарської справи неодноразово обговорювалась у середовищі місцевих друкарів ще наприкінці XIX ст. Про це свідчать матеріали, вміщені у львівських фахових часописах «Czcionka», «Przewodnik dla spraw drukarsko-litograficznych», «Ognisko». Однак лише з початком нового століття стала можливою реалізація цих задумів. Саме в цей час у Галичині на перший план висувається проблема індустріалізації краю, у зв'язку з чим питання здобуття спеціальної освіти постало особливо гостро. Це стосувалось безпосередньо і друкарства. Впродовж XIX ст. друкарська справа зробила стрімкий стрибок у своєму розвитку: з ремесла вона перетворилась в окрему галузь промисловості. Необхідність нового підходу до підготовки майбутніх поліграфістів стала очевидною. Програма звичайної доповнюючої школи була розрахована на молодь, що закінчила тільки чотири-класну народну школу. Освітній рівень учнів, що здобували відповідний фах у друкарнях і літографіях, був набагато вищий. Свою виробничу практику вони розпочинали після закінчення 3 класу виділової школи, 2–4 класів гімназії або реальної школи [25, с. 3–4]. Тому з ініціативи друкарської громади у двох найбільших містах Галичини, східної та західної її столицях — у Кракові та Львові, заснуються перші профільні з книгодрукування доповнюючі школи.

Кожна школа мала свої особливості: краківська — постала на основі фахових курсів, організованих для учнів і працівників друкарень, львівська — у вигляді спеціалізованих класів в одній із доповнюючих шкіл. Школи друкарської справи самостійно розробляли власні програми навчання. Без свідoctва про закінчення теоретичного курсу навчання, учні не могли отримати виписне посвідчення на підприємстві, де вони проходили практику. Обидві школи належали до польськомовних чоловічих освітніх установ. Важливим позитивним моментом була безкоштовність самого навчання.

Велику роль в організації та діяльності цих шкіл відігравали фахові організації друкарів, окремі особи, які систематично надавали школам матеріальну, фінансову та методичну допомогу. Ініціатором фахового курсу друкарської справи у Кракові стала місцева філія товариства галицьких друкарів «Ognisko». Ідею підтримало та взяло на себе повноваження по її втіленню Товариство друкарів і літографів Кракова, що об'єднувало власників, директорів, управителів місцевих друкарень. З цією метою було виклопотано фінансову допомогу Краківської Торговельної Палати, Крайового Відділу, а також субсидію Міністерства Торгівлі. Гміна Кракова виділила безкоштовно пристосоване для занять приміщення [12, с. 3].

Урочисте відкриття курсу відбулося 30 листопада 1903 р. До керівництва були залучені як представники власників, так і працівники друкарень, зокрема Андрій Шиевський — директор Спількової друкарні Кракова [20, с. 884], Людвіг Гурський — директор закладу «Drukarnia Literacka» [20, с. 284–285] та друкарі, члени спілки «Ognisko» — Юзеф Бандура [20, с. 31], Петро Жмуда, як представник влади — інспектор промислових товариств Юзеф Шоенетт.

Очолив курс видатний краківський друкар, власник зразкового поліграфічного підприємства «W. L. Anczyc i Spółka» Вацлав Анчиц [12, с. 2].

Відзначимо, що саме завдяки сприянню провідних фахівців Кракова, стала можливою згодом реорганізація курсу в школу книгодрукування. Особлива роль у цьому належала В. Анчицу, який завжди надавав (початково для курсу, а потім школі) матеріальну допомогу, забезпечував підручниками, картами, книгами [25, с. 4].

Фаховий курс друкарської справи був обов'язковим для учнів та добровільним для робітників друкарень, літографій, словолитень. Для молоді він замінив навчання у доповнюючій школі, що регламентувалось відповідним розпорядженням магістрату. Заняття відбувались чотири рази на тиждень: зранку у неділю та ввечері у будні дні. Власники та управителі сприяли учням у навчанні, відпускаючи їх раніше з роботи, щоб вони могли поїсти та відпочити. Учні добросовісно відвідували заняття, на відміну від кваліфікованих працівників (із завершенням курсу їхня «фреквенція» впала до нуля) [12, с. 2]. Отже, молодь, яка мала серйозну мотивацію — здобути фах, набагато відповідальніше поставилась до навчального процесу.

Програма курсу охоплювала як загальноосвітні, так і спеціальні дисципліни. Значна увага приділялась вивченню мов: польської, української, грецької та німецької. До фахових предметів належали: набір та репродукція, друкарське устаткування, промисловий рисунок та наука про фарби [12, с. 2]. Заняття проводили досвідчені фахівці та викладачі краківських шкіл.

Наголосимо, що курс 1903–1904 рр. був експериментом як у плані організації процесу навчання, так і стосовно підбору навчальних дисциплін. Курси друкарської справи проводились щорічно до 1909 р. і, як свідчать документи, програми їх з перебігом часу істотно змінювались. Так, на 1908–1909 рр. планувалась організація двох паралельних курсів: окремо для учнів перших двох років стажування та окремо для третього-четвертого років практики [7, с. 1–2] (зауважимо, що виробниче навчання в друкарні тривало чотири роки). Програма цих курсів включала наступні предмети: польську та німецьку мови, рахунки, рисунки, науку друкарської справи, промислову стилістику, робітниче законодавство, основи гігієни [7, с. 4]. Результативність такого навчання, підтверджена реальним практичним втіленням, значною мірою посприяла відкриттю наприкінці 1909 р. у Кракові Доповнюючої промислової школи Товариства друкарів та літографів [7, с. 10].

Перший навчальний рік новоствореного освітнього закладу розпочався 19 грудня 1909 р. [25, с. 4]. Школа утримувалась (як і попередньо курси) коштами краківського Товариства друкарів та літографів, а також субсидіями відповідних інституцій. Нагляд за навчальною установою здійснював Шкільний Відділ під головуванням В. Анчица. Заняття відбувались у приміщенні народної школи ім. Яна Кохановського ввечері п'ять разів на тиждень [18, с. 3] (за різними даними: о 20 годині, з 18.00 до 20.00, з 17.00 до 19.00).

За своєю структурою школа була двокласною. Програма навчання передбачала вивчення загальноосвітніх та спеціальних дисциплін, проте відрізнялась від програм фахового курсу. У першому класі основний акцент було зроблено на загальноосвітню підготовку. Тому програма першого року навчання включала заняття з польської та німецької мов, арифметики (рахунки), рисування. У другому класі поруч із загальноосвітніми, вводились також спеціальні дисципліни. Окрім вищевказаних мов та рисування, учні вивчали промислові рахунки та бухгалтерію, основи правознавства, засади гігієни. Як фахові предмети викладались теорія друкарської справи та наука про репродукцію. Зокрема, теорія друкарської справи охоплювала заняття з історії друкарської справи, технології складальних та друкарських процесів, друкарського устаткування, поліграфічного матеріалознавства [18, с. 7]. Викладав «науку книгодрукування» у школі технічний керівник друкарні А. Ріппера Францішек Земанек [18, с. 6].

Упродовж свого існування школа переживала і нелегкі часи, пов'язані з нерегулярним фінансуванням та соціальними проблемами. Зокрема, через страйк друкарів, що розпочався у грудні 1913 р. і тривав до половини лютого 1914 р., навчання у школі не відбувалось. Хоч згодом заняття і відновились, однак втрати часу (20 годин на предмет) необхідно було максимально компенсувати. Шкільний Відділ прийняв рішення про організацію з 20 лютого 1914 р. щоденного тригодинного навчання (з 16.00 до 19.00). У результаті втрати часу становили тільки 6 годин на весь курс [18, с. 4].

Починаючи з перших днів існування фахового курсу 1903 р., а згодом школи книгодрукування, одним з найбільш актуальних завдань організатори і керівники вважали створення невеликої друкарні, де можна було б проводити практичні заняття. Проте відсутність коштів гальмувала реалізацію цих задумів. У 1914–1915 рр. планувалось погодити це питання з дирекцією Промислового музею, де якраз мала відкритись невелика друкарня [18, с. 21].

Однак цей та багато інших намірів не вдалось реалізувати: з початком Першої світової війни школа припинила свою діяльність. Відкрито її було знову як двокласну доповнюючу фахову школу книгодрукування лише у 1924 р. завдяки старанням радника В. Анчица та голови Об'єднання друкарів та літографів Павла Мадейського [25, с. 4].

Подібно до Кракова, питання підготовки кваліфікованих кадрів не менш хвилювало і їхніх львівських колег. Так, у 1904 р. невідомий автор під криптонімом Т. Т. на сторінках часопису «Ognisko», вітаючи відкриття фахового курсу друкарської справи та схвально відгукуючись про поступ друкарства Кракова, піддав нещадній критиці негативні тенденції, що спостерігались у львівському книгодрукуванні. Серед причин «зла» він вважав брудну конкуренцію поміж власниками друкарень, низьку якість друків, недостатній фаховий вишкіл учнів [13, с. 1–2]. Однак змалювання

власників та управителів поліграфічних закладів як жадібних визискувачів чужої праці, мабуть, не цілком відповідало дійсності. Більшість львівських підприємців достатньо добре усвідомлювала значення професійної освіти як для працюючих, так і для розвитку друкарського промислу, адже самі вони починали свій трудовий шлях учнями в місцевих друкарнях і літографіях. У 1906 р. з ініціативи Об'єднання власників друкарень і літографій Львова та за підтримки його голови, власника одного з найвідоміших львівських поліграфічних підприємств «Drukarnia i litografia Piller-Neumanna» Юзефа Нойманна (у 1911 р. став президентом міста Львова та головою Шкільного Відділу) [20, с. 681], вирішено організувати школу для учнів друкарських закладів міста. Для цього підготовано та видано спеціальний обіжник, опублікований у часописі «Ognisko» [14, с. 3]. У ньому зазначалось, що з 15 вересня 1906 р. буде відкрито перший клас у приміщенні школи ім. Ст. Сташица (вул. Скарбковська, 45 — нині вул. Лесі Українки) для учнів промислів, підпорядкованих друкарському Об'єднанню. На навчання повинні записатись учні всіх поліграфічних підприємств, котрі ще не відвідували або не закінчили першого року навчання у доповнюючій школі.

Львівську доповнюючу промислову школу ім. Ст. Сташица відвідували також учні слюсарів, електромеханіків, механіків, зброярів, токарів, ковалів. Із заснуванням у 1906 р. окремого класу для друкарів, школу було поділено на два відділи: слюсарський, де заняття проводились за загальною програмою доповнюючих шкіл, та друкарський, де заняття проводились за спеціально розробленою програмою навчання [8, с. 16]. Щорічно на утримання школи друкарської справи Об'єднання власників львівських друкарень і літографій виділяло 400 крон [17, с. 3].

На 1906–1907 шкільний рік, план навчання для учнів друкарського відділу був таким самим, як і в усіх доповнюючих школах, через застереження щодо відвідування ними занять. Практика показала на щастя інше: молодь відповідально поставилась до навчання [16, с. 3]. У 1907–1908 рр. у школі було відкрито вже перший і другий класи для підготовки учнів друкарів, і все ж програма навчання для них залишалась стандартною як і для решти шкіл [9, с. 16–19]. Лише на 1908–1909 навчальний рік було затверджено новий фахово орієнтований план занять [8, с. 48].

Програма львівської «школи для друкарів» (під такою назвою вона фігурує у звітах Шкільного Відділу) дещо відрізнялась за своїм змістом від програми краківської школи друкарської справи. Вже на першому році навчання передбачалось вивчення як загальноосвітніх (польська, німецька мови, історія Польщі), так і фахових дисциплін: прочитання рукописів і коректури, промислові розрахунки, історія друкарської справи, фаховий рисунок. У другому класі програма доповнювалась заняттями зі стилістики та технології друкарської справи [19, с. 14–15]. Спеціальні предмети викладав Зигмунт Карпінський

(більш детальною інформацією про нього ми сьогодні не володіємо), загальноосвітні — вчителі школи ім. Ст. Сташица [19, с. 76].

Проте розроблена програма для школи друкарської справи не цілком відповідала організаційним уявленням Крайової Шкільної Ради. Згідно рескрипту КШР від 15 серпня 1911 р. 1 61.840/910, до навчальної програми школи для підготовки учнів друкарських підприємств повинні бути включені релігія та суспільствознавство, а також значно розширено зміст власне фахового навчання відповідно до програми школи книгодрукування у Відні [8, с. 48–49]. Наявні архівні документи, висвітлюють всю складність втілення поставлених завдань на практиці. Зокрема, друкарська школа у Відні складалась з трьох класів та мала ще підготовчий клас [8, с. 56–60]. Втиснути її програму в рамки двокласної школи було важко, про що наголошував директор школи ім. Сташица — Ю. Пйоркевич у доповідній записці Шкільному Відділу [8, с. 54]. І все ж, нова програма була випрацьована та ввійшла в життя львівської школи друкарської справи у 1913–1914 навчальному році [8, с. 26]. Як свідчать архівні матеріали, відхилена, на жаль, була пропозиція Шкільного Відділу про додаткову практику учнів школи в одній з друкарень в останні 4–6 тижнів навчання [8, с. 28].

Для покращення навчального процесу в 1908 р. Шкільний Відділ перевів львівські доповнюючі школи з п'ятиденного на триденний режим навчання. Замість вечірнього навчання, заняття відбувались у понеділок і четвер з 16 до 20 год, а в неділю з 9 до 13 год. Якщо власники інших промислів чинили деякий опір нововведенню, то власники друкарень не тільки підтримали, але ще додатково зі свого боку контролювали учнів [19, с. 74].

Відзначимо, що у краківській та львівській школах діяла певна система стимулювання учнів у навчанні. Для кращих учнів призначались стипендії або грошові винагороди. Щороку в одній з львівських доповнюючих шкіл відбувались виставки робіт учнів зі стилістики та рисунку. По закінченню навчального року для відмінників організовувались подорожі до різних міст Галичини: Кракова, Закопане, Велічки [9, с. 29–30].

У школах були створені бібліотеки, що забезпечували учнів літературою при підготовці до занять. Львівське товариство друкарів «Ognisko» у 1906 р. дозволило учням також користуватись виданнями, що зберігались у власній книгозбірній спілки [15, с. 33].

З початком військових дій 1914 р., очевидно, обривається історія львівської школи друкарської справи (поки що не вдалось розшукати матеріали про відновлення її роботи у 20–30 роках). Можливо, це було пов'язано з післявоєнним скрутним становищем. Відомо, що у 1926–1927 рр. учні друкарських підприємств відвідували доповнюючу промислову школу ім. М. Магдалени, проте вона була загальнопідготовчого напрямку [23, с. 12–14].

До представлених шкіл поліграфічного напрямку можна зарахувати також доповнюючу школу для інтролігаторів, відкриту у Кракові у 1910 р. [22, с. 42]. Однак, у розглядуваний нами період, друкарська і палітурна справи становили цілком самостійні промисли, що були відокремлені один від одного, тому їй діяльність не є предметом даного дослідження.

Отже, школи друкарської справи Кракова та Львова, засновані на початку ХХ ст., були одними з перших спроб на шляху до спеціалізації місцевого нижчого фахового шкільництва — доповнюючих промислових шкіл Галичини. Важливим аргументом на користь цих шкіл є те, що організація їх зумовлювалась потребами виробництва, у даному випадку розвитком поліграфічного промислу. Значну роль у створенні обох навчальних закладів відігравали фахові об'єднання друкарів, а також власників друкарень і літографій, що підтверджує зацікавленість обох сторін: і працівників, і організаторів виробничого процесу, у покращенні якості освіти працюючих.

1. Парійська Л. Біля джерел поліграфічної освіти в Києві // Друкарство. 2005. № 6.
2. Парійська Л. Віковий ювілей школи друкарської справи в Києві // Друкарство. 2004. № 1.
3. Петров С. Київська школа друкарського мистецтва // Друкарство. 1996. № 4–5.
4. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення. Київ, 1998.
5. Субтельна Г. В. З історії розвитку проблеми змісту професійної підготовки молоді в Галичині (друга половина ХІХ–30-ті роки ХХ ст.) // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: Зб. пр. Київ, 2003.
6. Ходак І. Художня освіта в київській школі друкарської справи: традиції, персоналії, мистецькі пріоритети // Друкарство. 2004. №3.
7. ЦДІА м. Львова, ф.165, Крайовий комітет, м. Львів, оп.4, спр. 262.
8. ЦДІА м. Львова, ф.178, Крайова Шкільна Рада, м.Львів, оп.4, спр.38.
9. ЦДІА м. Львова, ф.178, Крайова Шкільна Рада, м.Львів, оп.4, спр.50.
10. Dwudzieste sprawozdanie Wydziału Szkolnego, zarządzającego uzupełniającymi szkołami przemysłowymi we Lwowie za rok szkolny 1913/14. Lwyw, 1914.
11. Krawczyk J. Galicyjskie szkolnictwo zawodowe w latach 1860–1918. Krakow, 1995.
12. Ognisko. Lwyw, 1904. R.10. №15.
13. Ognisko. Lwyw. 1904. R.10. №16.
14. Ognisko. Lwyw, 1906. R.12. №26.
15. Ognisko. Lwyw, 1906. R.12. №33.
16. Ognisko. Lwyw, 1907. R.13. №30.
17. Ognisko. Lwyw, 1914. №15.
18. Piąte sprawozdanie kierownika szkoły zawodowej drukarskiej w Krakowie za rok 1913–1914. Krakow, 1914.
19. Piętnaste sprawozdanie Wydziału Szkolnego, zarządzającego uzupełniającymi szkołami przemysłowymi we Lwowie za rok szkolny 1908/9. Lwyw, 1909.
20. Słownik pracowników książki polskiej. Warszawa–Łódź, 1972.
21. Sowiński J. Sztuka typograficzna Młodej Polski. Wrocław, 1982.
22. Sprawozdanie c.k. Rady szkolnej krajowej o stanie wychowania publicznego za r.1909/10. Lwyw, 1911.
23. Sprawozdanie Wydziału Szkolnego, zarządzającego zawodowymi szkołami dokształcającymi we Lwowie za rok 1926/27. Lwyw, 1927.
24. Tadeusiewicz H. Drukarstwo polskie drugiej połowy ХІХ wieku w świetle fachowych czasopism drukarzy z lat 1872–1900. Problematyka zawodowa i społeczna // Acta Universitatis Artium et Librorum, 5. Łódź, 1982.
25. ХІХ лecie Publicznej Zawodowej Szkoły Dokształcającej №5 dla uczniow przemysłu graficznego w Krakowie. Sprawozdanie kierownika za rok 1938–1939. Krakow, 1939.
26. Zasady organizacyi szkół przemysłowych uzupełniających. Wydane przez Komisją krajową dla spraw przemysłowych. Lwyw, 1889.